

ГІПЕРО-ГІПОНІМІЧНІ ВІДНОШЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ АСТРОНОМІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті розглянуто особливості гіперо-гіпонімічних відношень в українській астрономічній термінології першої третини ХХ століття. Здійснено аналіз структури родо-видових зв'язків та наведено характерні приклади гіперо-гіпонімічних груп, що функціують в астрономічній терміносистемі досліджуваного періоду.

Ключові слова: українська астрономічна термінологія, гіперонім, гіпонім, родо-видові зв'язки.

Оксана Богуш. ГИПЕРО-ГИПОНИМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В УКРАИНСКОЙ АСТРОНОМИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

В статье рассмотрены особенности гиперо-гипонимических отношений в украинской астрономической терминологии первой трети ХХ века. Осуществлен анализ структуры родо-видовых связей и приведены характерные примеры гиперо-гипонимичных групп, которые функционируют в астрономической терминисистеме исследуемого периода.

Ключевые слова: украинская астрономическая терминология, гипероним, гипоним, родо-видовые связи.

Oksana Bohush. HYPER-HYPONIMIC RATIO IN UKRAINIAN ASTRONOMICAL TERMINOLOGY

The features of hyper-hyponymic relations in the Ukrainian astronomical terminology of the first third of the twentieth century are considered in the article. An analysis of the structure of the generic-species links is carried out and characteristic examples of hyper-hyponymic groups functioning in the astronomical terminology of the investigated period are given.

Keywords: Ukrainian astronomical terminology, hyperonim, hyponomy, generic-specific relationships.

Сьогоднішній етап українського термінотворення характеризується тенденцією до впорядкування й унормування всіх термінисистем. Показовим у цьому плані є явище гіперо-гіпонімії, оскільки терміни як спеціально створені номінативні одиниці не тільки виражають суть поняття, а й передають зв'язки між лексемами – родо-видові, частини й цілого, суміжності у просторі або часі. На думку українського мовознавця М. П. Кочергана, гіпонімія – це «найбільш фундаментальні парадигматичні відношення, за допомогою яких структурується словниковий склад мови. На основі гіпонімії лексичні одиниці об'єднуються в тематичні й лексико-семантичні групи і поля» [8, с. 269]. На важливості родо-видових відношень, що охоплюють усю спеціальну лексику, наголошує й Г. А. Матліна, протиставляючи їх синонімії та антонімії [13, с. 86].

Наявність гіперо-гіпонімічних відношень є найяскравішим свідченням системності будь-якої термінології, через що питання визначення родо-видових зв'язків усе більше привертає увагу науковців. Гіперо-гіпонімію в термінології досліджували Б. Н. Головин, Р. Ю. Кобрин [5], Д. С. Лотте [6], Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк [16], родо-видові відношення в сучасних українських термінисистемах описували С. З. Булик-Верхола, Ю. В. Теглівець [3], І. В. Волкова [4], І. О. Литовченко [11], Н. В. Руколянська [20] тощо.

Українська астрономічна термінологія (далі УАТ) вже була об'єктом наукового зацікавлення. Окремі аспекти астрономічної лексики досліджували О. М. Тріль [22],

Г. М. Наєнко [15], І. Р. Процик [17]. Про сучасний стан астрономічної терміносистеми української мови йдеться в розвідці А. Ф. Соломахіна [21]. Комплексне вивчення астрономічної термінології кінця XIX – першої третини XX ст. здійснено у кандидатській дисертації на тему: «Українська астрономічна термінологія кінця XIX – першої третини XX століття: генеза, структура, системна організація» [1].

Однак усебічного опису потребує гіперо-гіпонімічна парадигма, яка відіграє важливу роль в організації астрономічної терміносистеми, адже вивчення родо-видових зв'язків сприятиме кращому пізнанню системних відношень астрономічної термінології, що й зумовлює актуальність нашого дослідження.

Метою статті є виявлення гіперо-гіпонімічних відношень в УАТ першої третини XX століття. Для аналізу обрано четверту частину словника Володимира Левицького «Матеріали до фізичної термінології», що мала назву «Акустика і оптика. Астрономія і космографія», видану у Львові в 1902 році, та третю частину словника математичної термінології Федора Калиновича та Григорія Холодного «Астрономічна термінологія й номенклатура», видану в Харкові у 1931 році.

Гіпонімічна парадигма є однією з найважливіших категорій, яка структурує астрономічну термінологію й виступає засобом тематичної організації цієї терміносистеми.

Д. С. Лотте виділяє такі «основні правила поділу понять, які перебувають у родо-видових відношеннях: 1) підстава поділу (тобто ознака, за якою відбувається поділ обсягу поняття) має залишатися однією і тією ж самою під час утворення будь-якого видового поняття; 2) обсяги видових понять повинні вичерпувати обсяг родового поняття» [6, с. 29].

У гіперо-гіпонімічні зв'язки вступають термінні одиниці, які виражають ту саму семантичну ознаку з різним ступенем конкретизації: гіперонім позначає родові поняття, гіпоніми – конкретні видові поняття. Наприклад, астрономічний термін *аномалія* зі значенням «кут, в якому буває планета в пункті найбільшого віддалення від Сонця¹» [2, с. 34] є гіперонімом до гіпонімів: *відосередня (ексцентрична), правдива (справжня), середня, тяжіння;*

термін *астрономія* зі значенням «наука про звізди» [9, с. 28] виступає гіперонімом до гіпонімів: *дослідна (спостережна), зорева, кульова (сферична), описова, помічательна, практична, теоретична, фізична;*

термін *бігун* зі значенням «точка на небозводі, куди переходить вісь Землі, продовжена до безконечности» [23, т. 1, с. 309] виступає гіперонімом до гіпонімів: *екліптики, затьмовий, земний, небесний, південний, північний, світовий;*

термін *висота* зі значенням «кут від горизонтальної площини до світила, яке спостерігають» [14, с. 22] є гіперонімом до гіпонімів: *бігунова, відповідна, геоцентрична (землеосередкова), кульмінаційна, меридіанна (південникова), рівникова, умовна;*

термін *орбіта* зі значенням «дорога обігу якого-небудь небесного тіла» [9, с. 22] виступає гіперонімом до гіпонімів: *абсолютна (безпоглядна), видима, видовжена (втягнена), гіперболічна, еліптична, збурена, Кеплерівська, колова, параболічна, проміжна;* термін *південник* зі значенням «поздовжній круг, що перетинає рівнолежник і переходить через оба бігуни» [12, с. 22] є гіперонімом до гіпонімів: *галактичний, земний, місцевий, небесний, нульовий;*

термін *рік* зі значенням «час, якого потребує наша Земля, щоби по своїй дорозі оббігти раз довкола Сонця та повернути назад на давнє місце» [18, с. 90] є гіперонімом до гіпонімів: *астрономічний, високосний, віковий, громадянський, звичайний, зоровий, Касянів, новий, Платона, побутовий, світловий, сидеричний, синодичний, сонцевий, тропічний, уявний, юліанський;*

термін *телескоп* зі значення «прилад, при помочи якого далекі предмети (звізди) видаються нам близькими» [9, с. 296] виступає гіперонімом до гіпонімів: *апланетичний, багшовий, вертикальний, горизонтальний, дзеркальний, нерухомий;*

¹ Збережено правопис авторів, зафіксований у друкованих джерелах другої половини XIX – першої третини XX ст.

термін *широта* зі значенням «дуга меридіана між екватором і даною точкою» [14, с. 56] є гіперонімом до гіпонімів: *галактична, геліографічна, геліоцентрична, геоцентрична, ексцентрична, еліпсоїдична, землеосередкова, південна, північна, сонцеосередкова* тощо.

Що більше є термінів, які конкретизують значення родового поняття, то ширшим є значення гіпероніма. Наприклад, термін *зоря* охоплює 45 гіпонімів, серед яких *бігунова зоря, вечірня зоря, газова зоря, далековидна (телескопічна) зоря, довгозмінна зоря, західна зоря, зенітна зоря, змінна зоря, зоря-велетень, зоря-карлик, зоря-надвелетень, зоря-провідниця, кольорова зоря, короткозмінна зоря, мряковинна зоря, незахідна зоря, нерухома зоря, несхідна зоря, нова зоря, оманна зоря, оптично-подвійна зоря, основна зоря, періодична зоря, північна зоря, подвійна зоря, позаосева зоря, потрійна зоря, прибігунова зоря, ранішня зоря, сонцева зоря, спектрально-подвійна зоря, темна зоря, тимчасова зоря, туманна зоря, фізично-подвійна зоря, хвостата зоря* тощо.

Описуючи гіперо-гіпонімічні відношення, дослідники використовують поняття «правильні» і «неправильні» родо-видові групи [19, с. 68]. Правильними є такі групи, до складу яких входять два гіпоніми, що утворюються протиставленням за наявністю або відсутністю певної ознаки, наприклад: *велика планета – мала планета, вертикальний телескоп – горизонтальний телескоп, виразний образ – невиразний образ, новий місяць – старий місяць, правильна мряковина – неправильна мряковина, рухома зоря – нерухома зоря*.

Фактичний матеріал засвідчує переважання в УАТ досліджуваного періоду неправильних груп, до складу яких входить більше, ніж два гіпоніми. В астрономічній термінології зафіксовано приклади родо-видових відношень, що охоплюють різну кількість термінів (від трьох гіпонімів, як наприклад, гіперонім *азимут* – до 45 гіпонімів, як у гіпероніма *зоря*). Це зумовлено складністю поняттєвого апарату, що відображається в астрономічній терміносистемі.

Оскільки гіперонімом може бути поняття, схарактеризоване з різних боків, тобто за всіма можливими критеріями, гіпоніми групуємо не в одне велике родо-видове утворення, а на основі одного гіпероніма виявляємо й декілька гіперо-гіпонімічних груп за допомогою різних класифікаційних ознак, кожна з яких є підставою поділу родового поняття на видові і слугує об'єднувальним чинником групи. Наприклад, термін *аберація* є гіперонімом у таких групах: 1) за часом: *вікова, добова, рокова (річна)*; 2) за протяжністю: *довготна, широтна*; 3) за положенням: *зорева, планетна*.

Термін *затьма* є гіперонімом у групах: 1) за положенням: *місяцева (Місяця), сонцева (Сонця), притінкова*; 2) за освітленістю: *видима, повна (цілковита), частинна*.

Термін *зоря* є гіперонімом у групах: 1) за часом сходу: *вечерова (вечірня), ранішня (ранна), сонцева (сонцевого типу)*; 2) за розміром: *велетень, карлик, надвелетень*; 3) за освітленістю: *затемнювана (затъмрювана), темна, туманна*.

Термін *коло* виступає гіперонімом у групах: 1) за розміром: *велике, довготне, мале*; 2) за протилежною спрямованістю ознак: *вертикальне, горизонтальне (поземне), прямовисне (простовисне)*; 3) за розташуванням: *бігунове (полярне), меридіанне (південникове), метеорне*.

Термін *паралакса* є гіперонімом у таких групах: 1) за часом: *вікова, денна (добова), річна (рокова)*; 2) за положенням: *геліоцентрична, екваторіяльна (рівникова), землеосередкова, сонцева*.

Термін *планета* виступає гіперонімом у групах: 1) за розміром: *велика, мала, середня*; 2) за розташуванням: *внутрішня, горішня, долішня, занептунна, інтрамеркуріяльна (передмеркурна)*.

Родо-видові зв'язки в УАТ першої третини ХХ століття є складними і багатоплановими, про що свідчать випадки, коли гіпонім є гіперонімом щодо інших термінів-гіпонімів унаслідок розвитку синтагмозначень. Наприклад, гіперонім *точка* має гіпоніми: *весняна точка, виступна точка, відземна точка, відсатурнова точка, відсонцева точка, західня точка, південна точка, північна точка, присонцева точка, рівноденнева точка, східня точка* тощо. Водночас гіпонім *рівноденнева точка* виступає гіперонімом до гіпонімів: *середня рівноденнева точка, справжня рівноденнева точка*.

Термін *час* виступає гіперонімом до гіпонімів: *всесвітній час, додатковий час, загальний час, західноєвропейський час, звіздовий час, місцевий час, побутовий час, правдивий час*,

середній час, сидеричний час, синодичний час, смуговий час, сонячний час, східноєвропейський час, універсальний час, час обороту. Водночас гіпонім *сонячний час* є гіперонімом до гіпонімів: *дійсний сонячний час, середній сонячний час.*

Отже, гіпонімна парадигма є однією з найважливіших категорій, що формує астрономічну термінологію, де родо-видові відношення сприяють точнішому розкриттю значень термінів.

У терміносистемі астрономії можна простежити також зв'язок гіперо-гіпонімічних відношень із синонімічними, наприклад, термін *альbedo* входить до синонімічної пари *альbedo* – *білість* і водночас є гіперонімом синонімічних термінів *світлинне, фотографічне*; термін *висота* входить до синонімічної пари *висота* – *вишина* й одночасно є гіперонімом синонімічних термінів *екватор, рівник*; термін *помилка* входить до синонімічної пари *помилка* – *похибка* і є гіперонімом синонімічних термінів *правдоподібна, ймовірна*.

Отже, гіперо-гіпонімічна парадигма найяскравіше відображає цілісність та системність астрономічної термінології першої третини ХХ століття. Розгалужені родо-видові групи астрономічних термінів засвідчують складність номінованої системи понять астрономічної галузі. Досліджуваний матеріал є актуальний для систематизації та уніфікації астрономічної терміносистеми, що має важливе загальнонаукове значення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богуш О. М. Українська астрономічна термінологія кінця ХІХ – першої третини ХХ століття: генеза, структура, системна організація : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. М. Богуш. – Луцьк, 2015. – 20 с.

2. Бойків І. Словник чужомовних слів / І. Бойків, О. Ізюмов, Г. Калнишевський, М. Трохименко; за ред. О. Бадана-Яворенка. – Київ-Харків : УРЕ, 1932. – 444 с.

3. Булик-Верхола С. З. Гіперо-гіпонімічні відношення в українській музичній термінології / С. З. Булик-Верхола, Ю. В. Теглівець // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Філологія». – 2015. – Вип. 15(1). – С. 7–9.

4. Волкова І. В. Гіперо-гіпонімічні відношення в сучасній українській фізичній термінології / І. В. Волкова // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2006. – № 745. – Вип. 49. – С. 27–30.

5. Головин Б. Н. Лингвистические основы учения о терминах / Б. Н. Головин, Р. Ю. Кобрин. – М. : Высшая школа, 1987. – 104 с.

6. Как работать над терминологией. Основы и методы [Пособие сост. по трудам Д. С. Лотте и Ком. науч-техн. терминологии АН СССР]. – М. : Наука, 1968. – 76 с.

7. Калинович Ф. Словник математичної термінології (Проект). Ч. III. Астрономічна термінологія й номенклатура / Федір Калинович, Григорій Холодний. – Харків : Рад. школа, 1931. – XI. – 117 с.

8. Кочерган М. П. Загальне мовознавство / М. П. Кочерган. – К. : Видавничий центр «Академія», 2008. – 464 с.

9. Кузеля З. Словар чужих слів : 12000 слів чужого походження в українській мові / Зенон Кузеля, Микола Чайковський. – Чернівці : Руска Рада, 1910. – 352 с.

10. Левицкий В. Материяли до фізичної термінології. Ч. 4. Акустика і оптика. Астрономія і космографія / Володимир Левицкий // Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ. – Львів, 1902. – Т. 8. – Вип. 2. – С. 1–12.

11. Литовченко І. О. Особливості гіперо-гіпонімічних відношень у військовій лексиці української мови / І. О. Литовченко // Філологічні студії: наук. вісник Криворізького держ. педагог. ун-ту. – Кривий Ріг, 2013. – Вип. 9. – С. 260–265.

12. Лучишин І. Наш світ: Земля, Сонце, Місяць, планетні зорі, їх вигляд та рухи (з образками) / І. Лучишин. – Львів : Громада, 1930. – 40 с.

13. Матлина Г. А. К вопросу о гипонимической группе / Г. А. Матлина // Семантика языковых единиц. – Ленинград : Изд-во Ленинград. пед. ин-та, 1975. – С. 85–88.

14. Набоков М. Є. Астрономія: [підручник для Х класу середньої школи] / М. Є. Набоков, Б. А. Воронцов-Вельямінов. – [4-те вид.]. – К. : Рад. школа, 1940. – 184 с.

15. Наєнко Г. М. Астрономічна термінологія у староукраїнських пам'ятках першої половини ХVІІ століття / Г. М. Наєнко // Українське небо 2. Студії над історією астрономії в Україні: зб. наук. праць / [за заг. ред. О. Петрука]. – Львів : Інститут прикладних проблем механіки і математики ім. Я. С. Підстригача НАН України, 2016. – С. 153–163.

16. Панько Т. І. Українське термінознавство / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів : Світ, 1994. – 216 с.
17. Процик І. Астрономічні терміни з ономастичним компонентом / Ірина Процик // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». – Львів, 2009. – № 648. – С. 78–81. – (Серія: Проблеми української термінології).
18. Раковський І. Вселенна. Начерк астрономії / Іван Раковський. – Коломия : Загальна книгозбірня, 1922. – 248 с.
19. Романова Н. П. Лингвистическая терминология в системе и развитии / Н. П. Романова, М. И. Чемерисина. – Новосибирск : Изд-во Новосибирского ун-та, 1987. – 92 с.
20. Руколяньська Н. Гіперо-гіпонімічні відношення в термінології кримінально-процесуального права / Наталія Руколяньська // Українська термінологія і сучасність: зб. наук. праць. – К., 2007. – Вип. VII. – С. 118–120.
21. Соломахін А. Ф. Структура, функціонування та розвиток астрономічної термінології української мови (друга половина XX – початок XIX століть) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / А. Ф. Соломахін. – Харків, 2015. – 20 с.
22. Тріль О. М. Астрономічна лексика в історичних словниках української мови / О. М. Тріль // Українське мовознавство. – 2008. – Вип. 38. – С. 252–253.
23. Українська загальна енциклопедія : у 3 т. / [під гол. ред. І. Раковського]. – Львів, Станіславів, Коломия : Рідна школа, 1930–1935.

Стаття надійшла до редакції 12.09.2018 р.